IVAN PEDERIN

DALMACIJA U NJEMAČKOJ PUTOPISNOJ KNJIŽEVNOSTI IZMEĐU DVA RATA

Ako pristupamo prikazu putopisnih djelâ u ovo doba, moramo se prisjetiti propasti Habsburške monarhije, koja je političkim i gospodarskim putevima donijela toliko zla u našu pokrajinu Hrvatske kao i u ostalu Hrvatsku. Neki putopisci prošlog razdoblja kao Joseph Maximilian von Liechtenstein ili Johann Georg Kohl pa Heinrich Noé odigrali su značajnu ulogu kao savjetnici austrijskog činovništva u Dalmaciji i pouzdanici ministara (J. G. Kohl) ili samog cara (J. M. von Liechtenstein).

Propašću Habsburgovaca Dalmacija više nije austrijska krunovina, nije više politikum, nešto posebno, predstraža Zapada protiv barbarskog Istoka kao kod J. G. Kohla, što će opravdati i učiniti potrebitom »blagu i očinsku austrijsku upravu«, nije odskočna daska za rat protiv Italije, što je postala 1848. a još više 1866. god. pa pred I. svjetski rat, odnosno u djelima H. Noé-a,[1] a nije više ni polazna točka za austrijsko širenje na jugoistok, što je trebala postati 1818. i što je postala poslije 1905. god. u politici »velikoaustrijskog kruga«.[2]

[1] Upućujem na moje radove Austrijski putopisi prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1815., 1848., 1859 i 1866. god. Radovi Centra JAZU u Zadru, sv.21., Zadar 1974, str. 197—215; Njemački vodiči za jadransku Hrvatsku do 1914. godine. Naše planine, 12 Zagreb, 1974, str. 187—192. Pojava književnog putopisa u njemačkoj putopisnoj književnosti o dalmatinskoj Hrvatskoj. Encyclopaedia Moderna, 26 Zagreb 1974, str. 47—60; Austrijsko turističko i planinsko novinstvo o jadranskim krajevima. Naše planine. sv. 11—12, 1973, str. 268—72; Balthasar Hacquet, prvi folklorist i etnolog hrvatskih krajeva. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio lingvističko-filološki sv. 11, 1973, str. 421—440; Istra u austrijskim i njemačkim putopisima 18. do 20. st. Istarski mozaik, 6, Pula 1973., str. 54—68. Ovaj rad inače pišem bez pretenzija na bibliografsku potpunost.

[2] Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije. Zagreb, 1973. str. 337. i d.; Jasna Tomić, Die Fiumaner Resolution vom 3. Oktober 1905. Österreich in Geschichte und Literatur. Beč, 1973, 6, str. 349—360.

Umjesto toga Dalmacija je postala dio države SHS pa se o njoj piše u okviru putopisnih djelâ o toj državi. Prvi o njoj u tom razdoblju na njemačkom jeziku pišu njemački novinari i publicisti koje je unajmio dvor da novu državu prikažu Europi u što povoljnijem svjetlu. No velik je broj novinarâ koji poput onih od osamdesetih godinâ nadalje pišu potaknuti ili vezani turizmom; to su novinari bez nekih osobitih vezâ s dvorom ili vladajućim velikosrpskim ili kasnije mačekovskim građanstvom. Najvažniji je od njih Rudolf Sieber, o kojem međutim pripremam poseban prikaz. Ti novinari, kao npr. R. Sieber, počesto se bave književnošću, a njihove reportaže, često pisane kultiviranim jezikom, znaju se bogatstvom i estetskim svojstvima informacije, koju prenose, uzdignuti do umjetničkog po vrsti teksta, time što estetski elementi postaju sve važniji i otimlju mah pred saopćenjem. U svakom slučaju tu se radi o tekstovima što stoje na granici između saopćenja i umjetnosti. Najzad, u to doba u Dalmaciju zna stići i poneki njemački književnik i zabilježiti ponešto u svoj dnevnik, poneki sportaš, koji će o svojim podvizima izvijestiti.

Možda će iznenaditi što je broj onih koji će za Austrijom žaliti neznatan, a za razliku od prošlostoljetnih putopisaca, koji su ponajčešće pokušavali dokazati da je Dalmacija napučena Talijanima, Slavenima, Morlacima, Srbima, samo ne Hrvatima, putopisi između dva rata prikazuju pučanstvo Dalmacije objektivno, onakvim kakvo ono jest.

Što se tiče oblika i vrsti teksta ta putopisna saopćenja znaju biti objektivni prikazi što stoje između novinarskog i znanstvenog, ali osobni doživljaj vezan za Dalmaciju kao predmet nije nipošto nestao, nego je poprimio brojne esejističke elemente, što ćemo niže razmotriti.

Poslijeratno razdoblje nije doba u kojem se mnogo putuje, jer nekoć zaraćene zemlje ne vole puštati svoje građane u inozemstvo, ne vole im davati valutu, a sumnjičave su i prema inozemnim putnicima koji im stižu. Tako je zacijelo prvi njemački publicist što je pisao o Dalmaciji bio *Hermann Wendel*, publicist kojeg je dvor unajmio da novu državu, točnije novu vlast, što povoljnije prikaže u zemljama njemačkog jezika. Njemu je dvor, pobliže Druga armija, odnosno njezin zapovjednik general Milisavljević, dodijelio automobil s vozačem koji ga je proveo kroz Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Dalmaciju, nakon čega je H. Wendel napisao djelo pod naslovom *Von Belgrad bis Buccari, Eine unphilosophische Reise durch Westserbien, Bosnien, Hercegovina, Montenegro und Dalmatien* i izdao ga u Frankfurtu na Maini 1922. godine. Dalmaciju je H. Wendel prikazao na str. 74—141. trudeći se da je prikaže povijesno, zemljopisno i da što bolje dočara izgled dalmatinske svakidašnjice. No tu će se naći malo novoga. U opisu povijesti Dubrov-

nika i Dalmacije H. Wendel je parafrazirao J. G. Kohla,[3] obogativši to podacima o starijoj hrvatskoj književnosti koje je našao kod Ide von Reinsberg-Düringsfeld,[4] pa je naslijedio i njihove nazore; odatle aforizam da je Dubrovnik »plemeniti latinski sud u kojem vri najbolje slavensko vino«,[5] opis dubrovačkih vlastelinâ kao ljudî prožetih talijanskom kulturom i dubrovačke književnosti, koju nekako izdvaja iz Hrvatske kao književnosti daleke narodnoj a bliske talijanskoj književnosti. H. Wendel poput J. G. Kohla opaža drevne simpatije Dubrovčana za slavenstvo, samo što za razliku od J. G. Kohla, koji se zgraža kako kulturni Dubrovčani mogu imati takvih simpatijâ za barbarsko slavenstvo,[6] H. Wendel to potpuno odobrava,[7] predbacujući Austriji da je Dalmaciju zapustila, da je podsticala autonomaše i sl. Na isti se način H. Wendel suprotstavlja talijanskom iredentizmu, ali će danas malo simpatija pobuditi njegovo odobravanje jugoslavenstva kao nacionalne pripadnosti u koje će se pretopiti Hrvati. To je osobito vidljivo iz njegove druge knjige pod naslovom *Aus der Welt der Südslawen, Politisches, Historisches, Sozialistisches, nebst zwei Südslawienfahrten und Nachdichtungen südslawischer Lyrik* (Berlin, 1926) u kojoj se on podruguje Crnogorcima što žele biti nacija i nastupa kao osvjedočeni protivnik Stjepana Radića, kojeg optužuje zbog »komunizma« i republikanizma, a njegove koncepcije južnoslavenskog federalizma smatra apsurdnim, ističući da je država SHS, onakva kakvom ju je uredila karađorđevićevska kamarila i velikosrpsko građanstvo, najbolji i jedino dobar oblik državne zajednice južnih Slavena. A kakva je to bila država po H. Wendelovu shvaćanju može pokazati izbor pjesama koje je on sam preveo (jer H. Wendel je znao naš jezik) i uvrstio ih u prilogu (str. 271—78). Tu se nalazi jedna pjesma Simona Jenka, po jedna Danka Angjelinovića i Gustava Krkleca, i to je sve od nesrpskih narodâ Jugoslavije, a tri pjesme Đure Jakšića, te po jedna Vojislava Đurića, Alekse Šantića, Velimira Rajića i Veljka Petrovića.

Zanimljivo je da je H. Wendel u svojoj knjizi *Von Belgrad bis Buccari* opisao ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1918. god., ističući međutim da im je vođa bio austrijski Nijemac. To nije sasvim točno. Taj Nijemac, koji se zvao Rudolf Segner, bio je samo član revolucionarnog odbora.[8] No isticanje njegove uloge može začuditi ako se zna Wendelov konzervativni, građanski antisovjetizam, što se pokazalo u napadima na S. Radića. No iz rada D. Foretića znamo

[3] Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. Dresden, 1851. (2. sv.).
[4] Aus Dalmatien. Prag, 1857, 3. sv.
[5] »Dubrovnik ist ein edles lateinische Gefäss, in dem der edelste slawische Wein braust«, H. Wendel, op. cit., str. 84.
[6] J. G. Kohl, op. cit. sv. 2, str. 79.
[7] H. Wendel, op. cit., str. 86.
[8] D. Foretić, Pobuna mornara u Boki 1918. god., Odjek Oktobarske revolucije u Austro-Ugarskoj mornarici. Naprijed, Zagreb, 1947, br 45, str. 9.

da je stara Jugoslavija priznala ovu pobunu, dajući joj aureolu mučeništva i prešućujući crvenu zastavu koju su ustanici razvili. No ovim nam H. Wendel želi reći da je samo habsburška vlast bila neprijatelj i tlačitelj južnih Slavena, a nipošto njemački narod, preko kojeg k nama stižu napredne ideje, nazor bar u ovom slučaju kriv, jer je pobuna mornara 1918. u Boki, kako piše D. Foretić, odjek Oktobarske revolucije.

Dvije knjige H. Wendela izašle su, jer je u Njemačkoj još uvijek vladalo pravo »enciklopedijsko neznanje« o Južnim Slavenima, kako piše H. Wendel,[9] što možda donekle važi i za Dalmaciju, iako je *Hermann Bahr* Dalmaciju napravio legendarnom.[10]

Ovaj početak novog razdoblja njemačke putopisne književnosti o dalmatinskoj Hrvatskoj kaže nam da je putopis čisto informativnog tipa, kakvi su npr. putopisi austrijskih časnika za prve i druge austrijske uprave, bio odavno mrtav. Ni J. G. Kohlov putopis, što stoji između znanstvene i novinarske vrsti teksta nije više bio prikladan zbog svoje objektivnosti koja bi djelovala nezgrapno u to nemirno vrijeme (iako je H. Wendel umnogome blizak J. G. Kohlu, između ostalom i po tome što je prvog poslao dvor, a drugog ministar Karl Bruck). Čisto informativni putopis u Wendelovo doba bio bi otprilike turistički vodič. No to H. Wendel ne želi, pa u uvodu izričito kaže da njegova knjiga nije Baedecker nego ispovijed (Bekenntnis). Tako je H. Wendel (ne baš najsretnije) formulirao svoj subjektivni tok misli i potrebu za blizinom žive sadašnjice i doživljenosti motrenja koja nije onako biografijski anegdotična kao npr. kod I. von Reinsberg-Düringsfeld. Njegova doživljenost je takva da služeći se biranim jezikom nastoji dočarati dalmatinsku sredinu, izbjegavajući individualnu anegdotičnost. Tako vrst njegova teksta koleba između impresionistički-književnog, esejističkog i novinarskog. Evo tri takva tipa po gornjem redoslijedu u opisu Splita: »Die Häuser sind weiss, die Kirchtürme sind weiss, selbst die Dächer sind oft weiss; in Dörfern rundum sieht man Dächer mit flachen Steinplatten, mit Kalk geweisst und Melonen trocknen darauf.[...] Der bunten Volkstrachten sind weniger; vielleicht taugen sie nur fürs Stolzieren und weniger fürs Arbeiten. [...] Doch Hut oder Kappe, erwähne den Streit um den Endpunkt der Bahnverbindung Donau—Adria, und jeder zieht ärgerlich erstaunt die Brauen hoch. Wie kann Zweifel aufkommen, wo zwischen Spalato und, wirklich, und Cattaro zu entscheiden ist!«[11]

[9] Aus der Welt der Südslawen, Geleitwort, »eine geradezu encyklopaedische Unwissenheit«.

[10] Dalmatinische Reise. Berlin, 1909.

[11] Von Belgrad bis Buccari, str. 118. »Kuće su bijele, zvonici su bijeli, čak i krovovi su često bijeli; unaokolo po selima vide se krovovi pokriveni kamenim pločama obijeljeni vapnom na kojima se suše dinje (...) Malo je šarenih nošnji, one možda važe za šepirenje a ne za rad. (...) Pa ipak, šešir ili kapa, spomeni raspru o krajnjoj točki željezničke pruge Dunav — Jadran i svak će ljutito podići obrve. Jer kako se može dvoumiti između Splita i Kotora!

U prvom slučaju autor četiri puta ritmički ponavlja riječ weiss — bijelo i time dočarava žarko ljetno sunce Dalmacije. Bijelo je dakle odnos prema suncu, koje je sa svoje strane nosilac semantičke energije i nosilac stvarnosti, u ovom slučaju Dalmacije kao teme teksta. Slici dodaje još dinje, da bi sve izgledalo egzotično i južnjački. Postupak književno impresionističan. U drugom primjeru on se na nekonvencionalan način domišlja zašto ljudi ne nose narodne nošnje i objašnjava društvenu svakidašnjicu. Postupak esejistički možda reporterski. U oba slučaja vrst teksta određena je društveno, naobrazbom društvenog »kata« kojem se on obraća. U trećem primjeru radi se o tome da li će Zagreb ili Beograd dobiti željezničku prugu do mora. Tu vrst teksta određuje gospodarska i politička situacija posve novinarski. No dok u prvom primjeru bijela boja nije stvarni nosilac odnosa prema stvarnosti koja je višestruka, pa pisac rukuje kulturom i načitanošću čitaljelja i aktivira je, stvar je mnogo jednostavnija u trećem primjeru, gdje je gradnja željeznice isključivi stvarni nosilac odnosa prema stvarnosti.

Bilo kako bilo, već prvi primjeri pokazuju da je esej, u vrijeme kad je prožimao njemački i austrijski roman, prožimao i putopis, što je u slučaju putopisa po Dalmaciji zacijelo posljedica već spomenutog eseja H. Bahra o Dalmaciji, na koji se osvrćem na drugom mjestu.

No prije nego li prijeđemo na prikaz drugih putopisa valja spomenuti da je vlada najmila i jednog novinara, *Kurta Hielschera,* koji je o Jugoslaviji sastavio fotoreportažu pod naslovom *Jugoslavien, Slovenien — Kroatien — Dalmatien — Montenegro — Herzegowina — Serbien, Landschaft — Baukunst — Volksleben* (Verlag Ernst Wasmut, A. G. Berlin, 1926). Ovaj novinar, poznat po sličnim fotoreportažama o Španjolskoj i Italiji, bio je gost vlade koja mu je u Beogradu dala tumača i preporuku mjesnim organima vlasti. Pa ipak, tekst koji je napisao pod slike pokazuje njegovo prilično nepoznavanje naših prilika.

No dok se vlada u Beogradu trudila svijetu prikazati novu državu i u njoj Dalmaciju, što se sve odvijalo pod pečatom službenosti, jedan austrijski intelektualac, *Burghard Breitner,* koji je nekoć služio vojsku u Banjoj Luci, krenuo je 1925. god. automobilom na put, ne samo u Dalmaciju. B. Breitner je tih godina putovao posvuda po Evropi. Putujući tako vodio je putni dnevnik, svjestan europskog dostojanstva austrijske kulture i povijesne misije koju su Habsburgovci u njoj odigrali. Austrijska moderna, H. Bahr pa Alexander von Warsberg[12] i svakako Friedrich Nietzsche, bili bi tipološki i ideološki pređi njegovu esejistički pisanom putnom dnevniku, koji je izdan tek 1952. god. u Innsbrucku pod naslovom *Glanz der Wege.* Razlog tom kasnu izdavanju bit će da je bilo njegovo kulturno oduševljenje za Monarhiju, koje bi se onda, dvadesetih godina, bilo

[12] Dalmatien, Tagebuchblätter aus dem Nachlasse. Beč, 1903—04.

zacijelo shvatilo revanšistički ili kao pokušaj restauracije, a kad je izdan 1952. god. mogao je poslužiti utvrđivanju austrijske nacionalne, književne i kulturne svijesti. Na onim mjestima gdje se B. Breitner dodiruje naših krajeva, Istre i Dalmacije,[13] on ne krije žaljenja što ti krajevi više ne pripadaju Austriji. Njihovo homersko nebo mogla je po njegovu mišljenju oživjeti jedino austrijska kultura s carskim orlom. Da bi to nebo moglo biti hrvatsko, B. Breitner ne priznaje, jer za nj samo kultura sačinjava krajolik, stoga on posvuda, osobito npr. u Puli, traži povijesne uspomene, a korak talijanskih vojnika u Puli napominje mu da je povijest okrenula stranicu.

Breitnerov tekst uvjetovan je nekom kulturnom pretenzijom. Sve informativne vrijednosti u njegovoj knjizi odvajaju se od njihova uobičajena odnosa prema stvarnosti postojanja Dalmacije i Istre, koje stavlja u odnos s ukupnošću vrijednosti što ih priznaju melankonični krugovi politički razvlašćenih u Austriji, oni isti koji se osjećaju nosiocima uljudbe, i to zapadne uljudbe. No sustav vrijednosti ovog djela koje žali za imperijalnom i imperijalističnom prošlošću Austrije, u raskoraku je s ukupnošću vrijednosti kojima se rukovodilo tadašnje poratno bečko društvo. Odatle napetost s posljedicom vrlo kasnog objavljivanja. Baš estetske vrijednosti nosilac su te napetosti. Što se tiče mogućeg hrvatskog čitatelja, njega vrst teksta isključuje, tim što ga isključuje iz europskog kulturnog kruga. Jer odnos pošiljaoca i primaoca ovdje je jako uvjetovan austrijskim nacionalnim i imperijalnim sustavom vrijednosti, koji isključuje hrvatskog čitatelja utoliko što počiva na sustavu vrijednosti i odnosa prema stvarnosti na kojem je počivala Habsburška Monarhija. U tom smislu je ona zasigurno najsažetiji izraz tog društva. Hrvatskog čitatelja može zapanjiti koliko je to društvo kao predstavnik Europe dosljedno isključivalo Hrvatsku, polazeći od nazora da Hrvati kao Slaveni odnosno barbari naprosto ne spadaju pod homersko nebo Dalmacije.

U daljim djelima o Dalmaciji, odnosno Jugoslaviji, preteže informacija novinarsko-reporterskog karaktera. To su npr. dvije knjige *Manfreda Schneidera* s praktičnim napucima.[14] U tim knjigama, kao i u drugima, može npr. biti zanimljivo da svi pisci obično opisuju strahovitu bijedu seljačkog pučanstva, uljudnost i gostoljubivost ljudi, slabe hotele ali uredne i čiste privatne sobe. Kod domaćih je uvriježen nazor da stranac mora biti veoma bogat. Za razliku od većine prošlostoljetnih putopisaca koji su gotovo svi tvrdili da je Dalmacija napučena pretežno Srbima, M. Schneider i drugi puto-

[13] B. Breitner, Glanz der Wege. Innsbruck, 1952., str. 53—68, 172—174.

[14] Durch Dalmatien bis zu den Schwarzen Bergen, Land-, Meer- und Inselfahrten, Mit 63. Bildern nach Aufnahmen von Marta Schneider—Fassbender und einem praktischen Anhang, Stuttgart, 1928. pa So reist man durch Dalmatien, Ein Buch der Führung und Vorbereitung. Stuttgart, 1929.

pisci izvješćuju o hrvatskom karakteru Dalmacije, nigdje se neće naći ni da bi Dubrovnik bio srpski. Tu se npr. spominje spomen-ploča kralju Tomislavu pod platanom u Trstenu.[15] Izgleda da ni uredi vezani s vladom nisu drugačije podatke davali, jer su mnogi putopisci, kao npr. *August Leiss,*[16] dobijali podatke od Arhiva za propagandu Jadrana u Splitu i od Jadranske plovidbe u Sušaku. Pa mada su prikazi hrvatske povijesti često na vrlo niskom stupnju,[17] oni su ipak blago prožeti hrvatskim duhom, što važi i za one pisane za diktature. Čak ni u tim djelima ne dolazi u pitanje hrvatski karakter Dalmacije, kao u zemljopisnom djelu *A. Steinzera,*[18] koji nastoji naći razliku između Hrvata i Srba. Veli da su oni etnički jedan narod, a da se razlikuju što su jedni katolici i pišu latinicom, dok su drugi pravoslavni i pišu ćirilicom.[19] Među putopisima nalazi se i jedno izvješće *Ottomara Krupskog,* Nijemca, sportaša koji je izvijestio o svojim podvizima u kajaku[20] u sportskom, gotovo militarističkom duhu tadašnje nacističke mladeži. Među tim reportažama novinarâ-turistâ nađu se i ponešto naivni panegirici poput putopisa-reportaže *Elen Fechner,*[21] koji bismo mogli nazvati banalnim.

No među informativnim napisima o Dalmaciji najmeritorniji je zacijelo prilog uglednog slaviste *Gerharda Gesemanna,*[22] u bogato opremljenu izdanju, zacijelo subvencijom jugoslavenske vlade. Izdanje se ističe lijepim snimcima i oduševljeno napisanim tekstovima (u uvodu je i pjesma Paule Preradović pod naslovom »Selige Sendung«) od kojih je Gesemannov značajan. Ovaj znanstveno-popularno napisani tekst pokazuje mišljenje o Dalmaciji koje se ne može nazvati samo njemačkim, jer je prihvaćeno i kod nas. Za G. Gesemanna Dalmacija je prijelaz između Istoka i Zapada i kao takva jedinstvena u Europi. U njoj se isprepliću Istok i Zapad, Rim i Bizant, romanstvo i slavenstvo, kopno i more, sredozemna urbanost s balkanskom patrijarhalnošću, europski humanizam s balkanskom narodnom kulturom. Ovi nazori koji predstavljaju ideološki temelj i vodilju njegova prikaza dalmatinske povijesti i starije hrvatske

[15] Tako M. Schneider u prvoj knjizi, bilj. 14., str. 107.

[16] Durchs Land der tausend Inseln, Fahrten durch Dalmatien. München, 1929.

[17] Kao npr. u putopisu Theodora M. Meiselsa, Südslavische Adria, Mit 48. Bildern nach Originalaufnahmen. Wien — Liepzig, 1934.

[18] Monographien zur Erdkunde. In Verbindung zu anderen herausgegeben von Ernst Ambrosius, Bd. 42: Dalmatien. Dalmatien, das kroatische und montenegrinische Küstenland von ... ... Mit 49. Abbildungen in Tiefdruck, 4. Farbigen Tafeln und einer Karte. Bielefeld und Leipzig, 1930.

[19] Op. cit., str. 12—13.

[20] Vom Triglav zur Adria, Zuelenroda i. Thür., 1936.

[21] Land an der Adria, Ferien in Jugoslawien. Berlin 1939.

[22] U djelu Erlebnis Dalmatien, Herausgegeben von Herbert Oertel, Mitarbeiter: Gerhard Gesemann, Friedrich Bischoff, Georg Britting, Heinrich Voggenreiter, Lichtbilder von Horst Nanck-Jentsch, Berlin, 1938. Wiking-Verlag. Rad G. Gesemannov je pod naslovom Dalmatien, na str. 14—72.

književnosti polaze od nazorâ J. G. Kohla. Pa sve ako znamo da je to bio stav koji je itekako bio od koristi austrijskom činovništvu (što sam pokazao radovima navedenim pod bilj. 1.), ne možemo a da se ne divimo njihovoj trajnosti koja zasvjedočuje negativnu mudrost austrijskog činovništva. Tako se dogodilo da su stavovi koji su se rodili u krilu austrijske uprave i za njezine potrebe nju nadživjeli, i to baš kod nas. Stavovi koji su služili u potkrepu nazora da u Dalmaciji zapravo ne živi ni jedan narod nego nešto što postoji samo zato da bi trebalo Austriju održali su se u spisu u kojem je G. Gesemann pisao vrlo negativno o austrijskoj upravi i izrazio simpatije s nastojanjima dalmatinskih Hrvata za sjedinjenjem s prekovelebitskom braćom. Pa ipak, čitajući taj znanstveno-popularni članak G. Gesemanna ne možemo a da se ne divimo trajnosti tih J. G. Kohlovih stavova, koji zasvjedočuju negativnu mudrost austrijske uprave kod nas.

Sva ova informativna djela važna su samo utoliko da pokažu što je Njemačka o nama mislila i što su dvor i vlada željeli da ona o nama misli, odnosno u kojoj su mjeri naša domaća, hrvatska mišljenja o Dalmaciji stekla pravo građanstva u njemačkom javnom mnijenju. U odnosu na prošlostoljetnu informaciju o Dalmaciji, ova informacija svakako je epigonalna i mora biti shvaćena kao kraj jednog razdoblja informiranja u kojem je Dalmacija zapravo otkrivena. Stoga je zanimljiviji prilog *Friedricha Bischoffa* pod naslovom Dalmatien, Bildins einer Landschaft (str. 76—96). Već u naslovu veli nam autor da njegov prilog ne želi biti klasični putopis u kojem će autor opisati neku zemlju putem svojih individualnih doživljaja za vrijeme puta. Umjesto toga srećemo se sa suvremenim, nadosobnim gledanjem. Dalmaciju pisac ne vidi kao shvatljivu okolinu u kojoj će djelovati i koju će shvatiti austrijsko činovništvo, kako je to radio J. G. Kohl, ili kao krajolik sreće, kako su ga vidjeli mnogi od impresionista do turističkih zanešenjaka od osamdesetih godina pa sve do brojnih kasnijih razdoblja. Za nj je Dalmacija tjeskoban krajolik u kojem se turske utvrde guraju u prostore ruševina antičkih hramova, a nad tim krajolikom, nad tim susretom Istoka i Zapada pod tako dramatičnim predznacima nadvija se kao sfinga krško gorje. To je gorje koje upija vodu, rijeke odvodi u podzemlje, ispija krajolik i doimlje se kao divovska neman što se odmara pošto je tijekom tisućljeća progutala čitave narode. Stoga nigdje mira u tom kraju. Jer iza svakog rta nalazi se nov zaljev, novo jedro koje privlači putnika namjernika.

Ova slika nije slika Dalmacije kakvom ju je vidjela Moderna, Dalmacija ukrašena sjajem prošlosti. Ona nije plavetilo što se priviđalo u ekstazi čežnje H. Bahru na dalekom sniježnom Semmeringu. To je tjeskobna slika sazdana (i po tome je posve njemačka) kao predodžba piščeva Ja. Napisana je jezikom što stoji između tvrdog i slomljenog jezika ekspresionistâ i sažetog »normalnog« sin-

taktičkog toka jezika »nove stvarnosti« (die »neue Sachlichkeit«), jezika koji priznaje potrebu epske stvarnosti, u ovom slučaju Dalmacije.

No baš ovaj prilog u kojem pisac svjesno i suvremeno izbjegava osobnu doživljajnost zasvjedočuje svojevrsnu krizu putopisne književnosti, svijest da se ona sad sastoji od kratkih i osobnih viđenja. Široki opisi u kojima se čovjek i krajolik nalaze, kakve je pisao J. G. Kohl, pa H. Noé, više se ne daju ni zamisliti. Stoga je ova knjiga o Dalmaciji zamišljena manje kao opis a više kao neka antologija s nizom pjesama njemačkih, te hrvatskih i srpskih pjesnika koje će Dalmaciju dočarati. No s obzirom da se Dalmacijom kao nadahnuću njemačkoj lijepoj književnosti namjeravam baviti na drugom mjestu, nećemo ulaziti u raščlambu ovih pjesama, kao i priloga *Georga Brittinga* pod naslovom »Bosnisches Mahl«, jer on, iako od vrlo ugledna pisca, izlazi iz okvira ovog prikkaza, koji se bavi samo Dalmacijom.

Sva ova djela, a osobito priličan broj informativnih djela, pokazuju zanimanje za Dalmaciju u Njemačkoj, koje nije u to doba malo. Ne može se reći da bi to zanimanje bilo osobito, pa ipak je Dalmacija za njemačku javnost spadala među zanimljive pokrajine Europe i Nijemci su, uza sve teškoće koje su onda imali oko putovanja u inozemstvo, rado u Dalmaciju navraćali. Tako je u lipnju 1932. god. na Orebiće stigao njemački književnik *Ernst Jünger* sa svojim bratom Friedrichom Georgom, također književnikom, i za svog boravka u Dalmaciji vodio dnevnik.[23]

Polazište E. Jüngera, njemačkog ekspresionista i pisca iz duhovnog potomstva F. Nietzschea, bila je duhovna anarhija otmjenog čovjeka u građanskom svijetu stvorena I. svjetskim ratom, u kojem se E. Jünger borio shvaćajući razaranje kao izmijenjeni svijet, svijet u kojem se valja boriti i misliti.[24]

No iako je prvi susret E. Jüngera s Dalmacijom bio susret s nekadašnjim časnikom austro-ugarske ratne mornarice, kapetanom Bohrerom, tada vlasnikom hotela »Bellevue« na Orebićima, E. Jünger nije k nama stigao kao ličnost oslobođena svih spona čovjeka što je bio u ratu. Kao građanin velegrada u to doba držao se aristokratično, otprilike kao vitez Lodovica Ariosta što se sam sukobljava s čitavom vojskom. Bavio se botanikom i zoologijom, nietzscheovski se obarao na lažne vrijednosti i poretke stvorene pozitivističkim sistemima, nastojeći književnim sredstvima odrediti novog čovjeka u ovo doba. Uvjeren da je suvremeni postupak rada izbrisao osobne sudbine pa i osobne doživljaje, E. Jünger se

[23] Objavio ga je u Blätter und Steine 1934. No ja sam se služio njegovim sabranim djelima Werke, Tagebücher IV. Reisetagebücher, Stuttgart, s. a. (1960)., str. 11—34.

[24] Albert Soergel — Curt Hohoff, Dichtung und Dichter der Zeit, Vom Naturalismus bis zur Gegenwart, zweiter Band, Düss. 1964, str. 352, 724.

trudio shvatiti čovjeka i svijet u svojoj dubokoj pojavnosti.[25] To bi otprilike bio spoznajni okvir njegova puta na Orebiće. Od Dalmacije je E. Jünger očekivao da bude nešto poput Italije. Hrvate je zamišljao kao nezgrapne i brkate barbare mrka pogleda.[26] No ta slika Hrvatâ pokazala se kao književni mit. Na svoje iznenađenje E. Jünger je našao prijazan i marljiv narod patrijarhalnih običaja, što su u Njemačkoj već bili nestali u to doba.

Dnevnički zapisi E. Jüngera ustvari su esej o Dalmaciji. Ne kulturološki kao H. Bahrov, čiji korijeni sežu u austrijski Heimatkunstbewegung do zabrinutosti za austrijsku kulturu. E. Jünger, koji se u poratnim godinama bavio zoologijom i botanikom, rješava u Dalmaciji pitanje stvaranja kao pojavnosti, njega tu zanimaju inicijatorni oblici prirode i duboki slojevi mistično-viteške ličnosti novog poratnog svijeta razlupanih građanskih pojmova. No u minijaturi životnih pojava E. Jünger nalazi bizarno, neobično: vino s ukusom između etera i terpentina, vrtove u kojima se osjeća dah Dioklecijanova doba. Žarko sunce koje obasjava bedeme Korčule lišava ga osjećaja vremenskog, E. Jüngeru, koji se prepušta nietzscheovskim sanjarenjima u nekoj lavljoj lijenosti, pričinja se da se oslobodio vremena, vrativši se na neke srednjovjekovne ili čak homerske obale. Tražeći tako tajne stvaranja E. Jünger bi običavao pri kupanju popiti poneki gutljaj mora prema Hipokratovu savjetu, jesti jajnike ježinaca, motriti dupine, diviti se raznim leptirima i kukcima čije su se boje prelijevale. On je slušao zavijanje čagljeva i lavež pasa, koji su svojim divljim srodnicima odgovarali uzbuđeno i s mržnjom. U njakanju magaraca čuo je zvuk bola i obijesti i to mu je odjednom otkrilo satirski karakter ovog hrvatskog krajolika. Prisjetio se faličkog dijela dionizijskih otajstava koja su se odvijala na području iznad vinograda, mitskog lika onocentaura, nekog križanca čovjeka i magarca.

No najvažnija spoznaja Jüngerova boravka na Orebićima bio je aforizam o razlici sjevernog, njemačkog i južnog, sredozemnog svijeta, koji je on esejistički razradio. On je tu razliku usporedio s razlikom između izvora i zdenca. Zdenac je bio središte rimske kuće a i danas je još središte sicilijanskih cortiles i andaluzijskih patio, kao i arapskih dvorišta. Na Pelješcu, koji ima sušno podneblje, a nema izvorâ ni vodovoda, uloga zdenca u životu kuće svakako je velika. Zdenac oštro određuje pojavu južnih rasa kod kojih je optok krvi uslijed sušnog podneblja kao u zdencu određeniji i dovršeniji. Tako rimsko pravo ima karakter zdenca, osuda se »crpi« posve dru-

[25] Wilhelm Grenzmann, Dichtung und Glaube, Probleme und Gestalten der deutschen Gegenwartsliteratur. Bonn, 1967., str. 187, 189 i d.

[26] Taj tip Hrvata nastao je ustvari u brojnim njemačkim i austrijskim romanima o Franji Trenku. Upućujem na moj rad Der Pandurenoberst Franz von der Trenck als Held österreichischer, deutscher und kroatischer Literatur. Österreich in Geschichte und Literatur, Beč, 1973, 6, str. 382—402.

gačije nego u germanskom pravu. To važi i za rimsku književnost, koja ne nalikuje sustavu rijeke nego sustavu za natapanje; odatle njezina podobnost za citiranje i pojam klasičnosti. Neke priloške konstrukcije, a prije svega apsolutni oblativ, uključuju se po Jüngerovu mišljenju u prozu kao mali zdenci. Duh zdenca najbolje je našao izraza u priči o nosaču i trima gospođama iz »Tisuću i jedne noći«, dok je duh izvora našao izraza u J. W. Goetheovoj baladi »Fischer« (»Ribar«).

Možemo dakle reći da je genij ovog hrvatskog krajolika na Orebićima potakao E. Jüngera na spoznaje koje se više neće zaobići u njegovu djelu. To je uloga Dalmacije u novom, esejistički pisanom putopisu u kojem je E. Jünger shvatio književnost kao Marcel Proust, dakle kao pravi i jedini život koji nam jedini može otkriti istinu.[27] To potkrepljuje svojim ugledom doživljaj. Uvjet ove vrsti teksta jest putovanje, doživljaj sa svojim ugledom, stupanj zemljopisne udaljenosti od čitatelja, neposrednost gledanja dalmatinske prirode u njezinoj pojavnosti. Ugled doživljaja nije autonomnost doživljaja romantičkog pisca ili putopisca koji svojom bizarnošću nastoji trgnuti čitatelja. Ugled ovog doživljaja je pokusna autoritativnost koja čitatelju sugerira tim što ga približava čaru svog esejistički subjektivnog toka mislî. Egzotična pojavnost dalmatinske prirode, jajnici ježinaca, satirsko njakanje magaraca, eterski miris vina sačinjava odnos prema stvarnosti koja posreduje sugestivnošću. Pa ako i ovom putopisu, kao svakom drugom putopisu, moramo priznati dvojnost saopćenja i estetskih vrijednosti, to valja istaći da ono što E. Jünger saopćava nije neka dalmatinska stvarnost važna za politička pitanja vremena nego estetski objekt ukorijenjen u cjelovitosti europske, a posebno njemačke intelektualnosti. To važnija je onda uloga Dalmacije ako se zna da E. Jünger nije baš udomljen u građanskom svijetu austrijske moderne, u kojem su A. von Warsberg pa H. Bahr tražili počela europskih uljudbenih oblika i dragocjeni most europske uljudbe prema starom Istoku.

No ovakva udomljenost osjeća se kod njemačke svjetske putnice *Annie Francé-Harrar,* koja je 1935. god. posjetila tada talijanski Zadar i napisala zanimljiv esej poslije posjeta Arheološkom muzeju.[28] Njezinu pažnju privukla je kamena glava nekog liburnskog boga podzemlja,[29] široka lica, svedenih obrva, meke, gotovo slavenske

[27] Usp. A la recherche du temps perdu, VIII. Le temps retrouvé, Gallimard, Paris, 1967., str. 256—264.

[28] Uralter liburnischer Gott. Neue freie Presse, Beč, br. 25404 od 2. lipnja 1935., str. 26.

[29] Razgovarao sam s ravnateljem Arheološkog muzeja u Zadru Šimom Batovićem i s drugim zadarskim arheologom Borisom Ilakovcem pa smo zaključili da je autorica valjda vidjela dijelove Asserijatskih gradskih vrata koja je dao napraviti Trajan, kad je 105. god. prolazio Dalmacijom za Daciju. Vrata su rekonstruirana grafički, a glave su im konzole, Usp. Hans Liebl i Wilhelm Wiberg, Ausgrabungen in Asseria. Jahreshefte des österr. Archäologischen Institutes in Wien, Bd. XI, 1908, Beiblatt, str. 17—88.

brade i antiknih usta, što su neobično jasno izražavala žaljenje i prezir. Ta usta, za koja je autorica osjećala da mogu progovoriti nekim izumrlim jezikom drugačijim od latinskog, ona je doživjela kao saopćenje ilirstva u kojem vidi počelo europske uljudbe. Niz stvari naše svakidašnjice kao sigurnosna igla ili srp, naušnica ili konjski ham izumak su Ilira.[30] U eseju A. Francé-Harrar ponovno se jasno pojavila svijest o relativnoj svedenosti Europe i njezine uljudbe na Iliriju i o tome da je Ilirija oživjela u pojmu dinarske rase čija su obilježja određena kulturno. Ovaj esej nam potvrđuje da je Dalmacija između dva rata zadržala svoje počasno mjesto u njemačkom duhovnom obzoru koje je stekla djelima J. G. Kohla, A. von Warsberga i prije svega H. Bahra.

Kod ove dvojice posljednjih, osobito kod H. Bahra, prevagnuli su esejistički postupci koji su se, uz neku subjektivnu doživljajnost, ne uvijek bez reporterskih elemenata, održali kao trajno svojstvo suvremenog putopisa. To najbolje zasvjedočuje kasniji putopis njemačkog novinara *Richarda Gerlacha* pod naslovom *Dalmatinisches Tagebuch* (Darmstadt, 1940). On s tim stilskim postupcima bježi od monotone neutralnosti svojstvene gospodarskom novinarstvu. Tako R. Gerlach, pošto je npr. suhoparno saopćio koliko Šibenik ima žitelja, da oni rade u vinogradima, ali također i u industriji karbida i aluminija, odmah prelazi na opis trga pred stolnom crkvom: »Auf diesem mittelalterlichen Platz vergisst man, dass es überhaupt eine Industrie gibt. Die Loggia versetzt in das sechzehnte Jahrhundert.«[31] itd. Sasvim je osobno kad R. Gerlach u Trogiru opaža seljake na tržnici koji svoju robu nude šutke i ne hvale je.[32] Da bi opisao zavijanje čagalja na Pelješcu, nešto što se europskih putnika oduvijek jako doimalo, autor će reći kako se iznenada probudio usred noći u svojoj sobi na Korčuli i onda čuo njihovo sablasno zavijanje preko, s Pelješca. Ta mješavina esejističke i novinarsko-reporterske vrsti teksta uz povremene postupke koji su, kao ovaj, svojstveni romanu, svojstveni su suvremenom putopisu koji je po svom obliku podosta neujednačen, po čemu on slijedi roman toga doba.

Iz putopisa R. Gerlacha inače doznajemo da je u doba kad je on bio u Dubrovniku tamo bio i Knut Hamsun. Uopće, mada je prilično jasno da je turizam tadašnje Dalmacije bio vrlo slabo razvijen, bilo je uglednih pisaca i učenjaka koji su, često iz čistog zanimanja, stizali u Dalmaciju. To je bilo dobrim dijelom zato što je Dalmacija, iako je djelom H. Bahra postala legenda književnosti njemačkog jezika, ipak ostala zemlja o kojoj se relativno malo znalo.

---

[30] Ne želeći ulaziti u arheološke ispravnosti ovih tvrdnji, jer nisam arheolog, upućujem na radove Šime Batovića, Mate Suića, Janka Belošević̀a, te na knjigu Ksenije Vinski — Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973.

[31] R. Gerlach, op. cit., str. 30.

[32] R. Gerlach, op. cit., str. 50.

To je tražilo više čisto informativnih putopisa, no Dalmaciji je s tim ostao čar nepoznatog koji je privukao jednog od najznačajnijih njemačkih pisaca 20. st. kao E. Jüngera.

Prije nego li dovršimo ovaj rad valja još reći da je 1936. god. u Dalmaciju pred Hitlerom izbjegao *Rudolf Pannwitz* i tu ostao neko vrijeme. Taj samouk čudnih ideja crtao je dalmatinske krajolike i bilježio pod crteže svoje misli i sanjarenja. Sve je sabrao pod naslovom Dalmatinische Einsamkeiten. No to djelo je, kako izgleda, ostalo u rukopisu, kao i neka druga djela ovog zanimljivog pjesnika koji je cijelog života ostao sam i neshvaćen.[33]

Tako se završava ovo razdoblje njemačke putopisne književnosti po Dalmaciji, koje se bitno razlikuje od svih prošlih. Naime, dok u 19. st. najvažniji putopisci djeluju kao savjetnici austrijskog činovništva, bilo da su zvani kao J. G. Kohl ili nezvani kao H. Bahr, putopisci između dva rata gotovo su svi Nijemci. Samo dvojicu najmio je dvor da bi novu vlast i Dalmaciju u okviru nove države prikazali Europi njemačkog jezika. Svi ostali pišu iz vlastitih pobuda, pa je putopisna književnost tog razdoblja manje usiljena, te ne sadrži političke koncepcije i skrivene savjete značajne za 19. st.

To, pa i određeni glas koji je dalmatinska Hrvatska uživala u svijetu, a svakako i turizam potakla je putnike da u Dalmaciji stižu spontano. Među njima je bilo i uglednih intelektualaca kao što su E. Jünger, F. Bischoff, G. Gesemann, pa i G. Britting (sve ako je napisao prilog o Bosni, a ne o Dalmaciji), pa se u njemačkoj putopisnoj književnosti toga razdoblja lijepo ocrtavaju najvažnije stilske formacije tadašnje njemačke književnosti — moderna, ekspresionizam, pa »nova stvarnost«.

[33] Soergel-Hohoff, op. cit, sv. 1., str. 545—550.

GERMAN TRAVEL-BOOKS ON DALMATIAN CROATIA IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WARS

Summary

After World War I. Dalmatian Croatia was not an Austrian Kingdom ruled by an Imperial Governor and his burocracy any more, but a part of the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Hence Dalmatian Croatia was not a political question and no further travel-books were written in order to prove that Dalmatia is a peculiar province as it were written in the past Century.

But as Dalmatia still was a not very well known province and a number of desinformation were written in the past Century in order to vouchsafe the Austrian rule the new Government and the Court hired a number of German journalists to write travel-books either on the new state or on Dalmatia only. Even if there were some time bad books written out of the narrow interests of the Court they did not scare much the national feelings of the Dalmatian Croats, but they tryed often to replace Croat with Yugoslav patriotism and national consciousness.

Some German intellectuals as important as Ernst Jünger visited Dalmatia at this time writing travel-books closely connected with essays during their stay there, which were of top importance for the German literature.